

Katarzyna Smędzik

Uniwersytet Ekonomiczny w Poznaniu

**PRZEPIŁYWY CZYNNIKÓW WYTWÓRCZYCH POMIĘDZY
GOSPODARSTWAMI INDYWIDUALNYMI Z OBSZARU
INTENSYWNEGO ROLNICTWA W WIELKOPOLSCE***

*PRODUCTION FACTOR TRANSFER AMONG FARMS IN THE AREA
OF INTENSIVE AGRICULTURE IN WIELKOPOLSKA*

Słowa kluczowe: gospodarstwa indywidualne, czynniki wytwórcze, przepływy ziemi, kapitału pracy, integracja w sektorze rolnym

Key words: farms, production factors, land transfer, capital, labor, integration in the agricultural sector

Abstrakt. Podjęto próbę oceny kierunków i natężenia przepływów czynników wytwórczych (ziemi, kapitału i pracy) pomiędzy gospodarstwami indywidualnymi z obszaru intensywnego rolnictwa w Wielkopolsce (powiat gostyński) według ich klas wielkości wyrażonych w ha, w ramach transakcji formalnych i nieformalnych. W wyniku przeprowadzonych analiz wykazano, że przepływy kapitału i pracy w największym stopniu towarzyszą mniejszym gospodarstwom, a ziemi – największym obszarowo.

Wstęp

Uczestnictwo w procesach integracji pionowej i poziomej stanowi jedną z nielicznych możliwości, dzięki którym producent rolny może ograniczać „odpływ” wypracowanej nadwyżki ekonomicznej do pozarolniczego otoczenia. Jak zauważa Czyżewski [2007], transakcje o charakterze hierarchicznym¹ w sektorze rolnym stanowią w Polsce mechanizm retransferu dochodów komplementarny względem interwencji państwa. Obok integracji pionowej zachodzą również procesy integracji poziomej, które dotyczą współpracy na jednym poziomie referencyjnym. Ich ideą jest optymalizacja zasobów i minimalizacja kosztów produkcji w gospodarstwach zintegrowanych. Realizowane są one przez organizacje rolników, takie jak grupy producenckie [Halicka, Rejman 2001]. Dowiedziono, że w polskich warunkach niewielka część gospodarstw, radzi sobie sama z problemem transferu i retransferu nadwyżki. Są to gospodarstwa o dużej sile ekonomicznej, które w istotny sposób są zintegrowane zarówno poziomo, jak i pionowo. Są one w stanie przetrwać, a nawet się rozwijać oraz być konkurencyjne na rynkach światowych [Henisz-Matuszczak 2007]. Niewielka część tych gospodarstw w strukturze rolnictwa w Polsce świadczy o niewystarczającym natężeniu integracji, pionowej i poziomej w sektorze rolnym. W literaturze przedmiotu wskazuje się na wiele czynników głównie o charakterze historycznym, powodujących niechęć rolników do wchodzenia w związki integracyjne. Jak wskazały Halicka i Rejman [2001] do najważniejszych z nich należą: niechęć do kolektywnej działalności, brak dostatecznej wiedzy na temat unijnych regulacji, brak zaufania do partnerów, obawa przed dużymi kosztami organizacyjnymi, negatywne przykłady funkcjonujących już grup, niemożność znalezienia lidera grupy, podwójne opodatkowanie (podatkiem gruntowym od własnego gospodarstwa i podatkiem dochodowym grupy) [Halicka, Rejman 2006]. Analiza charakteru tych czynników pozwala sadzić, że generują one niechęć rolników głównie do współpracy formalnej, która realizuje się przez umowy kontraktacyjne, a także rejestrację grup producentów rolnych. Należy mieć jednak na uwadze, że współpraca w sektorze rolnym może przybierać także wymiar nieformalny. W szczególności będzie ona występować w tych transakcjach, w których mamy do czynienia z równo-

* Projekt został sfinansowany ze środków Narodowego Centrum Nauki na podstawie decyzji Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego nr 3834/B/H03/2011/40 z dnia 04.02.2011 r.

¹ Przez hierarchiczne struktury kierowania, zgodnie z teorią kosztów transakcyjnych, rozumieć należy transakcje, które w przeciwieństwie do organizowanych przez rynek, mają postać hierarchii, a zatem występuje w nich podmiot, będący właścicielem specyficznych zasobów (rolnik) oraz partner (integrator), którym w przypadku sektora rolnego może być np. przetwórca [Ratajczak 2012]. Transakcjami hierarchicznymi w sektorze rolnym są więc te, które odbywają się w ramach procesów integracji pionowej.

rzędnością partnerów. W takich transakcjach żaden z podmiotów nie pełni roli dominującej, dyktując warunki transakcji dzięki wyposażeniu w środki przymusu i restrykcji (np. kary finansowe, w przypadku niedostarczenia przez rolnika zakontraktowanej ilości surowca). Równorzędność partnerów transakcji znacząco częściej występuje we współpracy podejmowanej przez rolników niż w przypadku integracji pionowej, w której dominującym ogniwem jest najczęściej integrator organizujący przebieg transakcji. Można zatem przypuszczać, że nieformalne porozumienia będą częstsze w przypadku współpracy pomiędzy producentami rolnymi, substytuując transakcje formalne. W związku z tym w opracowaniu podjęto próbę określenia natężenia współpracy formalnej i nieformalnej w zakresie przepływów czynników wytwórczych pomiędzy gospodarstwami indywidualnymi różnych klas wielkości obszarowych z rejonu intensywnego rolnictwa w Wielkopolsce. Starano się odpowiedzieć na pytanie, które z klas wielkości gospodarstw najczęściej uczestniczą we współpracy, zarówno formalnej, jak i nieformalnej, dotyczącej przepływów czynników wytwórczych. Postawiono hipotezę, iż gospodarstwa indywidualne z obszarów intensywnego rolnictwa, oprócz transakcji formalnych, w równie wysokim stopniu uczestniczą w nieformalnych przepływach czynników wytwórczych.

Material i metodyka badań

Badania przeprowadzono na obszarze intensywnego rolnictwa w Wielkopolsce (w powiecie gostyńskim). Na tle pozostałych powiatów wyróżnia się on najwyższą obsadą bydła oraz trzody w przeliczeniu na ha UR, co świadczy o wysokiej intensywności produkcji zwierzęcej [Użytkowanie gruntów... 2003]. Na obszarze tym występują najlepsze uwarunkowania do produkcji rolnej w skali Wielkopolski, o czym świadczy najwyższy wskaźnik waloryzacji rolniczej przestrzeni produkcyjnej spośród wszystkich powiatów, kształtujący się na poziomie 76,2-95,1 [Szalczyk 1993]. Występuje tu również największa liczba grup producentów rolnych, co może świadczyć o wyższej skłonności do współpracy pomiędzy producentami rolnymi z tego obszaru niż w pozostałych powiatach województwa wielkopolskiego. Na 38 grup zarejestrowanych w Wielkopolsce w 2011 r. aż 10 znajdowało się w powiecie gostyńskim [Rejestr grup... 2012]. W celu określenia udziału gospodarstw poszczególnych klas wielkości w przepływach czynników produkcji z właścicielami wybranych gospodarstw indywidualnych z powiatu gostyńskiego przeprowadzono wywiady bezpośrednie. Zakres czasowy analiz objął lata 2004-2011. Podczas wywiadów pytano, czy po integracji Polski z Unią Europejską (UE) w gospodarstwie wystąpiły zdarzenia związane z przepływami czynników wytwórczych w ramach transakcji formalnych i nieformalnych z innymi gospodarstwami indywidualnymi. Do badań typowano co trzecie gospodarstwo indywidualne z wybranych wsi. Próba badawcza objęła 57 gospodarstw indywidualnych. Dominowały w niej jednostki o powierzchni 10-29,99 ha (66%), a następnie 1-9,99 ha (13,8%). Zdecydowanie najmniej było gospodarstw powyżej 50 ha (8,6%) oraz 30-50 ha (10,3%). Przepływy czynników wytwórczych w ankietowanych gospodarstwach podzielono na wynikające ze współpracy formalnej (transakcje kupna-sprzedaży ziemi, kapitału i pracy oraz dzierżawa ziemi) oraz nieformalnej (pomoc w pracach, udostępnianie własnych środków trwałych). Drugi z tych rodzajów współpracy można postrzegać jako pewien typ spółdzielczości w społeczności rolniczej powiatu gostyńskiego, która może być utożsamiana z nieformalną spółdzielczością producentów² [Czternasty 2001]. Jak wykazano, spółdzielczość w gospodarce lokalnej generuje różnorodne korzyści dla biedniejszej części społeczeństwa, przez co wykazuje ona dużą gospodarczą i społeczną użyteczność [Czternasty 2007]. Podobnie będzie, jak można sadzić, z nieformalną współpracą pomiędzy gospodarstwami rolnymi w zakresie przepływów czynników produkcji. Powinna ona pozytywnie wpływać na efektywność ekonomiczną mniej dochodowych gospodarstw rolnych.

Przepływy czynników wytwórczych w gospodarstwach indywidualnych z powiatu gostyńskiego

Żadne z badanych najmniejszych gospodarstw nie sprzedało maszyn i urządzeń rolniczych po 2004 r. i tylko cztery z ośmiu dokonały ich zakupu w latach 2004-2011. W pozostałych klasach wielkości transakcje kupna-sprzedaży występowały zdecydowanie częściej (tab. 1). Aż 88% właścicieli najmniejszych gospodarstw stwierdziło, że bezpłatnie lub odpłatnie pożyczają maszyny innym producentom rolnym. Podobny odsetek korzystał ze środków trwałych innych producentów. W klasie najmniejszych gospodarstw przepływy kapitału oparte na transakcjach nieformalnych należy ocenić jako najintensywniejsze. Odsetki gospodarstw pożyczających maszyny od innych w pozostałych klasach obszarowych były zbliżone i zdecydowanie niższe niż w najmniejszych gospodarstwach (wynosząc około 40%). W miarę zwiększania się wielkości obszarowych ról odsetek badanych producentów, którzy zakupili maszyny

² Uczestnictwo w spółdzielniach producentów pozwala wspomagać zbiorowe interesy członków zespołu producenckiego, a jednocześnie chronić indywidualne interesy każdego członka rolnika.

od innych, co dowodzi wzrostu możliwości inwestycyjnych wraz ze zwiększaniem się wielkości gospodarstwa. Najwięcej maszyn po integracji sprzedały gospodarstwa o obszarze od 20-50 ha. Największe gospodarstwa z kolei w stosunkowo najwyższym stopniu pożyczają maszyny innym. Częstotliwość przepływu kapitału pomiędzy gospodarstwami indywidualnymi z powiatu gostyńskiego należy więc ocenić jako wysoką. Aż 72% wszystkich przebadanych właścicieli stwierdziło, że po integracji zakupiło maszyny, a blisko 45%, że pożyczyło je od innych gospodarstw indywidualnych. 32% analizowanych producentów sprzedało, a 54% pożyczyło własne maszyny i urządzenia rolnicze innym gospodarstwom. Zarówno formalna, jak i nieformalna współpraca w tym zakresie miała więc wysokie znaczenie. Jednakże można stwierdzić, że w największym stopniu przepływy kapitału w ramach nieformalnej współpracy (pożyczanie maszyn) odbywały się w najmniejszych gospodarstwach. W miarę wzrostu wielkości obszarowej rosło znaczenie formalnej współpracy (transakcje kupna-sprzedaży), co wynika prawdopodobnie z wyższych możliwości finansowych większych gospodarstw. Należy także zauważyć, że jednostki, które pożyczają maszyny i urządzenia rolnicze w zdecydowanej większości deklarowały, że jest to bezpłatne świadczenie, funkcjonuje bowiem tzw. pomoc sąsiedzka. Można ją postrzegać jako przejaw nieformalnej integracji gospodarstw indywidualnych na obszarze powiatu gostyńskiego. Istnieją przesłanki, aby sądzić, że podobnie jak procesy integracji formalnej, wyzwała ona wzrost efektywności ekonomicznej gospodarstw, które w niej uczestniczą gdyż prowadzi do zwiększenia wielkości osiąganych efektów do nakładów zaangażowanych w procesy produkcyjne. Należy również dostrzec znaczenie najmniejszych i największych gospodarstw obszarowo w występowaniu tego zjawiska w powiecie gostyńskim. W zdecydowanie najwyższym stopniu oddawały one do dyspozycji innym producentom swoje maszyny i urządzenia poprzez transakcje nieformalne. Umożliwiały tym samym wzrost efektywności ekonomicznej gospodarstwom, które nieodpłatnie lub płatnie korzystały z ich zasobów kapitałowych.

Ankietowani właściciele gospodarstw z powiatu gostyńskiego o wielkości od 1 do 9,99 ha w mniejszym stopniu w prowadzeniu działalności rolniczej korzystali z zasobów pracy niż kapitału innych producentów rolnych. W największym stopniu przepływy pracy z innych gospodarstw towarzyszyły działalności rolniczej jednostek o wielkości 10-20 ha i powyżej 50 ha. Jednak aż 55% właścicieli zadeklarowało, że korzystało z pomocy osób z innych gospodarstw w działalności rolniczej, a 47% – że osoby z ich gospodarstwa, świadczyły taką pomoc. W trzech wyszczególnionych klasach wielkości (od 1-29,99 ha) odsetek właścicieli, którzy deklarowali, że osoby z ich gospodarstwa świadczą pomoc innym w prowa-

Tabela 1. Przepływy czynników wytwórczych w gospodarstwach indywidualnych z powiatu gostyńskiego według klas wielkości

Table 1. Response rate among the interviewed farm owners to the question about flows of production factors of production by size category in hectares

Wyszczególnienie/ <i>Specification</i>	Klasy wielkości gospodarstw/ <i>Class size [ha]</i>					
	1-9,99	10-19,99	20-29,99	30-50	> 50	ogółem/ <i>total</i>
	[%]					
Zakup maszyn rolniczych od innych gospodarstw/ <i>Purchase of agricultural machinery from other farms</i>	50,0	78,3	73,3	83,3	60,0	71,9
Bezpłatne lub odpłatnie pożyczanie maszyn od innych gospodarstw/ <i>Borrow machines from other farms</i>	85,7	39,1	40,0	33,3	40,0	44,6
Sprzedaż maszyn rolniczych innym gospodarstwom/ <i>Sales of agricultural machinery to other farms</i>	0	17,4	66,7	50,0	20,0	31,6
Bezpłatne lub odpłatnie pożyczanie maszyn innym gospodarstwom/ <i>Borrow machines to other farms</i>	87,5	43,5	46,7	33,3	60,0	54,4
Korzystanie z pomocy osób z innych gospodarstw w pracach związanych z prowadzeniem gospodarstwa/ <i>Helped other farmers in tasks of operating a farm</i>	28,6	69,6	53,3	33,3	60,0	55,4
Pomaganie osób z gospodarstwa innym producentom w działalności rolniczej/ <i>Help to other farmers in agricultural activities</i>	50,0	52,2	53,3	33,3	20,0	47,4
Zakup lub dzierżawa ziemi od innych gospodarstw/ <i>Buying or renting land from other farms</i>	12,5	30,4	80,0	83,3	80,0	49,1
Sprzedaż lub wydzierżawienie ziemi innym gospodarstwom/ <i>Sale or lease of land to other farms</i>	12,5	4,3	6,7	0	0	5,3

Zródło: opracowanie własne

Source: own study

dzeniu działalności rolniczej utrzymywał się na zbliżonym poziomie, wynosił od 50-53%. Zdecydowanie mniej takich odpowiedzi odnotowano w dwóch największych klasach obszarowych. Najwyższy stopień samowystarczalności w zakresie zasobów pracy wykazywały najmniejsze gospodarstwa. Zdecydowanie najniższy zaś – największe, które w 60% korzystały z pomocy osób z innych gospodarstw w pracach rolniczych. Zaskakujący był również odsetek odpowiedzi twierdzących w gospodarstwach od 10-30 ha (średnio około 61%). Spodziewano się, że ze względu na relatywnie niewysokie ich wyposażenie w zasoby ziemi ich stopień samodzielności w zakresie wykorzystania zasobów pracy będzie zdecydowanie wyższy niż w większych gospodarstwach. Nie znalazło to jednak potwierdzenia w przeprowadzonych badaniach, w szczególności w odniesieniu do klasy wielkości gospodarstw od 10-20 ha. Wy tłumaczeniem tego jest stwierdzony podczas wywiadów fakt, iż w gospodarstwach o wielkości 1-50 ha z powiatu gostyńskiego obserwuje się funkcjonowanie wzajemnej pomocy, która polega na naprzemiennych nieodpłatnych świadczeniach pracy pomiędzy gospodarstwami. Znalazło to odzwierciedlenie w podobnym odsetku odpowiedzi twierdzących na pytania dotyczące zarówno świadczenia, jak i korzystania z pomocy osób z innych gospodarstw w działalności rolniczej. Brak takiej zależności odnotowano dopiero w największych gospodarstwach, które znacznie częściej korzystały ze świadczenia pracy, zdecydowanie rzadziej zaś same ją wykonywały na rzecz innych producentów.

W najmniejszych ankietowanych gospodarstwach tylko jedno po integracji z UE dokonało zakupu ziemi. W miarę przechodzenia do grup o większym obszarze odsetek producentów, w których wystąpiły przepływy ziemi przez jej zakup lub dzierżawę, wzrastał. Zdecydowanie najwyższe i porównywalne były przepływy ziemi w gospodarstwach należących do trzech największych grup obszarowych. W każdej z nich około 80% ankietowanych właścicieli deklaroowało, że po integracji zakupiło lub wdzierżawiło ziemię od innych gospodarstw, przy czym bardziej znaczącym instrumentem była dzierżawa. Z całej próby blisko 39% producentów dokonało dzierżawy ziemi od innych właścicieli, a 28% zakupu. Tylko trzy gospodarstwa z całej próby (5,3% ogółu) sprzedały lub wdzierżawiły ziemię (tab. 1). Byli to producenci należący do trzech najmniejszych grup obszarowych. W przypadku gospodarstwa o powierzchni 1-9,99 ha przepływ ten miał miejsce na podstawie transakcji sprzedaży, natomiast w pozostałych dwóch przypadkach była to dzierżawa.

Wnioski

1. Analizowane gospodarstwa indywidualne z powiatu gostyńskiego obok formalnych transakcji, w równie wysokim stopniu uczestniczyły w nieformalnych przepływach czynników wytwórczych. Szczególne znaczenie w tym zakresie miały nieformalne przepływy kapitału i pracy, które odbywały się na zasadach wzajemnej współpracy.
2. Przepływy czynników wytwórczych w ramach nieformalnych transakcji występowały częściej w mniejszych gospodarstwach (do 30 ha) niż większych (powyżej 30 ha). Można przypuszczać, że były one powodowane brakiem środków finansowych na zakup kapitału i zatrudnienie pracy najemnej, co potęgowało jednocześnie nieformalną współpracę w zakresie przepływów kapitału oraz pracy, czego dowodzą przeprowadzone badania ankietowe. Prawdopodobnie umożliwiła im ona ograniczenie ponoszonych kosztów działalności rolniczej, przez eliminację opłat, wynikających z ciągłego utrzymywania maszyn i urządzeń, a ponoszenie jedynie płatności za ich wypożyczenie od innych gospodarstw. To samo dotyczy przepływów pracy odbywających się na zasadach wzajemności. Prowadziły one z całą pewnością do wzrostu efektywności ekonomicznej obu stron wchodzących w interakcję, gdyż eliminowały konieczność ponoszenia kosztów związanych z zatrudnianiem dodatkowej siły roboczej w okresach natężenia prac.
3. Porównanie odpowiedzi dotyczących przepływów kapitału i pracy w ankietowanych gospodarstwach pozwala również stwierdzić, że nieznacznie częściej pomiędzy gospodarstwami indywidualnymi z powiatu gostyńskiego występowały przepływy kapitału niż pracy. W zdecydowanie najmniejszym stopniu w analizowanych gospodarstwach występowały przepływy ziemi. W szczególności dotyczyło to przepływu powodowanego przez sprzedaż ziemi lub jej oddanie w dzierżawę. Widoczne były zaś tendencje do zwiększania arealu ziemi, głównie przez dzierżawę. W szczególności dotyczyło to większych obszarowo gospodarstw, co prowadziło w nich do koncentracji ziemi, umożliwiając im osiągnięcie korzystnych efektów skali.
4. Przeprowadzone badania dowodzą, że integracja pomiędzy gospodarstwami indywidualnymi może odbywać się na zasadzie nieformalnych transakcji, które mogą stanowić mechanizm substytucyjny względem formalnych procesów integracji poziomej, w szczególności w mniejszych obszarowo gospodarstwach. Obie z tych form współpracy wywołują wzrost efektywności ekonomicznej gospodarstw, biorących udział w przepływach, a zatem procesy te powinny być badane równolegle. Może się bowiem okazać, że pomimo niechęci producentów rolnych do procesów integracji poziomej, jest ona subsydiowana przez ich uczestnictwo w nieformalnych przepływach czynników wytwórczych.

Literatura

- Czternasty W.** 2001: Rola spółdzielczości w wielofunkcyjnym rozwoju obszarów wiejskich. [W:] Współczesne problemy agrobiznesu w Polsce (red. A. Czyżewski). AE w Poznaniu, Poznań, 96.
- Czternasty W.** 2007: Instrumentarium wsparcia przedsiębiorczości na obszarach wiejskich. [W:] Uniwersalia polityki rolnej w gospodarce rynkowej ujęcie makro i mikroekonomiczne (red. A. Czyżewski). AE w Poznaniu, Poznań, 244, 247.
- Czyżewski B.** 2007: Instytucje w tworzeniu struktur agrobiznesu. [W:] Uniwersalia polityki rolnej w gospodarce rynkowej ujęcie makro i mikroekonomiczne (red. A. Czyżewski). AE w Poznaniu, Poznań, 57-98.
- Halicka E., Rejman K.** 2001: Przedsiębiorczość rolników wobec integracji z Unią Europejską – tworzenie grup producentów rolnych. [W:] Rozwój przedsiębiorczości wiejskiej w perspektywie integracji z Unią Europejską (red. K. Gutkowska, I. Ozimek). Wyd. SGGW, Warszawa, 38.
- Halicka E., Rejman K.** 2006: Powiązania poziome jako narzędzie umacniania pozycji rynkowej producentów rolnych. *Więś i Rolnictwo*, 3 (132), PAN, Warszawa, 132-145.
- Henisz-Matuszczak A.** 2007: Dualny rozwój rolnictwa i obszarów wiejskich. [W:] Uniwersalia polityki rolnej w gospodarce rynkowej ujęcie makro i mikroekonomiczne (red. A. Czyżewski). AE w Poznaniu, Poznań, 99-120.
- Ratajczak M.** 2012: Współczesne teorie ekonomiczne. UE w Poznaniu, Poznań, 149-150.
- Rejestr grup producentów rolnych zarejestrowanych w województwie wielkopolskim na podstawie Ustawy z dnia 15 września 2000 r. o grupach producentów rolnych i ich związkach oraz o zmianie innych ustaw. Dz.U. Nr 88, poz. 983 ze zm. Urząd Marszałkowski Województwa Wielkopolskiego, Departament Rolnictwa i Rozwoju Wsi.
- Szalczyk Z.** 2001: Zróżnicowanie warunków produkcji i zasobów rolnictwa w Wielkopolsce. [W:] Współczesne problemy agrobiznesu w Polsce (red. A. Czyżewski). AE w Poznaniu, Poznań, za: Waloryzacja rolniczej przestrzeni produkcyjnej Polski (red. T. Witek). IUNG, Puławy 1993.
- Użytkowanie gruntów, powierzchnia zasiewów i pogłowie zwierząt gospodarstwach w 2002 roku -województwo wielkopolskie. 2003: GUS, Poznań, 122, 124.

Summary

This study attempts to assess the direction and intensity of production factor flow (land, capital and labor) among farms in the area of intensive agriculture in Wielkopolska voivodship (Gostyn district) according to their class size, measured in hectares of agricultural land, in formal and informal transactions. The analysis showed that the flows of capital and labor is most common between smaller farms. The flows of land is most common between largest farms.

Adres do korespondencji:

dr Katarzyna Smędzik
 Uniwersytet Ekonomiczny w Poznaniu
 Katedra Makroekonomii i Gospodarki Żywnościowej
 al. Niepodległości 10
 60-967 Poznań
 e-mail: katarzyna.smedzik@ue.poznan.pl